

1. AS AUGAS EN GALIZA. EVOLUCIÓN DOS USOS E ASPECTOS SOCIO-CULTURAI

Afonso Sánchez Regueiro

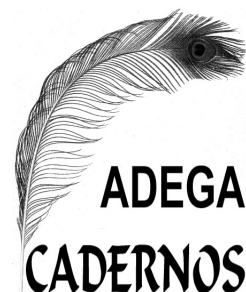
1.1. INTRODUCCIÓN

Nun momento no que os debates e discusións acerca do uso e aproveitamento das augas na Península Ibérica, o que moitos expresan simplemente como política da auga, adquiren un novo pulo histórico considero que convén reflexionar, aínda que sexa con brevidade, acerca desta cuestión na Galiza.

Os cambios que están a afectar na actualidade aos usos da auga evidencian a profundidade e importancia deste debate. A porcentaxe de auga empregada na industria e nos fogares aumenta continuamente, reducíndose a usada na agricultura. Moitas das infraestruturas hidráulicas existentes no agro galego están a desaparecer polo seu abandono - desde os sistemas de rego ata os muíños e outros enxeños-, e xunto con elas toda unha serie de explotacións agrarias e pratenses. Pero tamén desaparecen en paralelo as relacións sociais e culturais que xiraban arredor do uso das augas e que influían con forza no funcionamento interno das comunidades. Na actualidade o debate xira en torno a cuestións como o completo aproveitamento dos recursos, os abastecementos urbanos, a depuración das augas residuais ou a correcta distribución entre os distintos usos. Cuestións todas elas importantes pero que centran case en exclusiva a discusión, obviando temas que tamén deberían ser obxecto deste debate: a desaparición dunhas infraestruturas que forman parte fundamental do patrimonio etnográfico, a alteración ou destrución dos cauces fluviais e os ecosistemas asociados e a marxinação e olvido dunhas relacións sociais e culturais que moitas veces eran o mellor expoñente de coñecemento do medio.

Desde un punto de vista reduccionista e economicista, enténdese por política da auga o conxunto de accións das administracións que, en distintos niveis e ámbitos, afectan ao desenvolvemento (aumento das cantidades de auga dispoñibles) e asignación (distribución entre os diferentes tipos de usos e de usuarios) dos recursos hídricos (Ciriacy-Wantrup, 1992: 22). Así, a auga é considerada como un recurso natural e un factor de produción necesario para determinadas actividades económicas, reducindo a súa xestión a un problema técnico-monetario e optando por un concepto de eficiencia no que prima a capacidade de obter un maior valor monetario por cada unidade de auga empregada (Aguilera, 1995: 359-360). A aceptación e utilización deste concepto de política da auga na análise económica e histórica encubre e marxina unha gran cantidade de elementos que estiveron, e están, asociados ao dominio e uso das augas.

Na actualidade son numerosos os investigadores que defenden un cambio radical no enfoque da cuestión. Neste sentido, Federico Aguilera Klink propón: "unha reconceptualización da auga como activo social ou comunal -nun sentido amplo-, é dicir, como un

patrimonio económico, ecolóxico e social, no sentido de que pertence a sociedade, facilita un estilo de vida determinado, forma parte fundamental da riqueza dun país -aunque nen sequera aparece na Contabilidade Nacional- e proporciona un conxunto de funcións ambientais que, en definitiva, permiten o mantemento da vida" (1995: 359-360).

Considero que esta mesma reconceptualización pode, e debe, empregarse na análise histórica do fenómeno da auga, atendendo a factores como a súa contribución á evolución da xeografía e dos sistemas agrarios, a súa incidencia nas relacións de traballo, a importancia que adquire como forza motriz nos primeiros procesos industriais ou o seu actual papel na produción enerxética e os novos usos na agricultura, sen esquecer os esenciais abastecementos urbanos. Pero, ao mesmo tempo, tamén se debe facer fincapé na súa importancia histórica como elemento artellador da cultura popular e como factor determinante das relacións sociais.

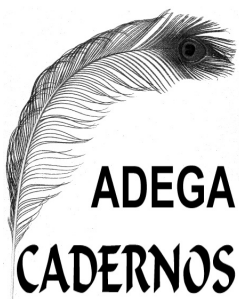
A desaparición das infraestructuras e as prácticas tradicionais do agro galego supón a perda de relacións sociais e culturais que xiraban arredor do uso das augas

A auga hai que entendela como bastante máis que un recurso a controlar e repartir entre unha serie de usuarios, aínda que moitas veces sexa esta a súa manifestación máis evidente e coñecida. Como xa indicamos noutra ocasión (Sánchez Regueiro e Soto Fernández, 2000), é necesario dar paso a unha historia de carácter máis popular, máis pendente do(s) individuo(s) e, neste sentido, a análise precisa da intervención de diversidade de disciplinas, desde o estudo dos aspectos xeográficos, históricos, socioeconómicos e ecolóxicos ata a atención aos factores antropolóxicos e etnográficos. Nesta liña, coído que a antropoloxía e a etnografía, como instrumentos de análise histórica, tamén son ferramentas indispensables para investigar e entender o complexo mundo vinculado á auga, permitindo achegarnos un pouco máis ao coñecemento dese patrimonio económico, ecolóxico e social que define Aguilera Klink. O presente artigo pretende incidir nesta liña de traballo, prestando especial atención á evolución nos usos da auga mais tamén aos factores culturais e sociais que xiran ao seu arredor.

1.2. A TRANSMISIÓN DO COÑECEMENTO A TRAVÉS DO SIMBOLISMO E OS RITUAIS

Tendo en conta a evolución histórica da Galiza nas últimas centurias e o esencial papel do rural na mesma, debemos situar ao campesiñado no centro desta análise de conxunto. Durante moito tempo é o propio campesiñado o principal artífice da realidade do agro galego -lembramos que a intervención institucional efectiva no rural é un feito relativamente recente-, pero tamén, o que máis nos importa aquí, é a figura que vai crear e propiciar todo un mundo simbólico e de relacións sociais arredor da auga. Non é para menos: a auga é esencial para o desenvolvemento da vida, é o sangue da terra, en coñecida metáfora do noso campesiñado. Así, Xosé Chao Rego, en referencia ao comezo do relato bíblico, sinala: "No principio era a auga. Xa se ve. Pero logo, a auga tamén segue sendo. Dúas terceiras partes do peso dos humanos están compostas dela. Velái a raíz e mailo fondo da súa capacidade simbólica" (1995: 18).

Como afirma Bouza Brey, no noroeste peninsular o culto e os mitos relacionados coa auga tiveron un relevo proporcionado á importancia deste elemento na vida (1942: 35). Un dos aspectos máis destacables deste feito é a imaxe que se ten da auga como un ser animado, capaz de gardar a vida e de outorgala, dando lugar a unha clara humanización dos ríos, as fontes e as lagoas, case sempre dotados de forza e de vitalidade, aos que incluso é posible falar e solicitarlles favores. Existe unha crenza universal acerca da virtude purificadora da auga, efectiva contra influencias malignas; pero tamén se teme o seu poder danino e vingativo. Eran habituais, por exemplo, os ritos expiatorios e incluso os sacrificios de animais que tiñan lugar en moitos dos nosos ríos (Limia, Támega, Miño, etc.). As ofrendas facíanse a cotío en lugares de difícil paso ou cando se construía unha ponte, xa que se consideraba unha afrenta ao río (Fraguas, 1996: 28 e ss.). De feito, era normal afirmar que cando alguén afofoga, o río non facía máis que cobrar o seu trabuco.

Esta personificación das augas deu lugar na mente popular galega a invocacións, ritos e evocacións literarias recollidas no folclore. Como se ten indicado en diversas ocasións, apenas hai corrente de auga que non conte con seres miríficos e maravillosos no seu seo: os encantos, os xigantes, as feiticeiras, os xacios, os homes-peixe, as lavandeiras ou as donas. Segundo Bouza Brey, era tal a variedade de deuses menores do noso panteón acuático que cando o cristianismo os quixo purgar da mente popular viuse na obriga de substituílos por multitude de santos e santas que cumplisen as mesmas funcións (1942: 93). De feito, era común que en cada localidade existise algunha imaxe santa relacionada coa auga, ben fose en virtude dun acontecemento especial ou para a regulación da chuva. Aínda hoxe, estas imaxes reciben o apelativo das augas.

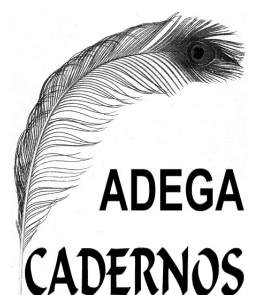
Para moitos, estes santos e santas hidróforos, que na maior parte dos casos son considerados como portadores de auga, acadan esta condición polas particulares circunstancias que se lles supoñen nas súas lendas haxiográficas. Unha vez recoñecidas as súas cualidades pola comunidade rural é factible establecer un nexos de unión entre a súa data de celebración e as condicións climáticas de cada época do ano. Existen numerosos ditos que relacionan o santoral co ciclo agrícola e os fenómenos atmosféricos: a chuva no San Xoán tolle o viño e non dá pan; a chuva no día da Ascensión cría nos trigos mourón; etc. (Fraguas, 1996: 39). Porén, a respecto deste tipo de santos e as súas virtudes, é significativa a seguinte cita de Bouza Brey: "Parécenos, non obstante, que, por encima de todo, determina a calidade de hidróforo dun benaventurado a súa colocación no calendario durante as épocas nas que a chuva se fai indispensable" (1942: 102).

Este tipo de coplas e ditos, tan abundantes na cultura popular do rural galego, son unha clara mostra de transmisión do coñecemento adquirido e acumulado durante xeracións. Transmisión que se realizaba de xeito oral polas imposicións do medio social -analfabetismo xeralizado e escasa presenza da cultura escrita- e cunha forma compositiva que facilitaba a súa memorización. A utilización do santoral, máis aló da influencia que o cristianismo e as vidas santas poidesen ter no campesiñado e na súa espiritualidade, permitía a ubicación fixa de determinadas datas no calendario e, o que é máis importante, no ciclo agrícola. Así, por exemplo, era habitual que as tarefas vinculadas coa rega dos cultivos tivesen unhas datas determinadas marcadas polo santoral, ben fose para a limpeza e reparación das canles da auga ou para o comezo e remate do tempo de regas.

Como todo culto, o das augas levaba asociado unha serie de ritualidades, entre elas os ritos pluviais para as demandas de chuva. Pero tamén eran abundantes os ritos opostos, adicados ao conxuro de fenómenos atmosféricos perxudiciais para o campo: o exceso de chuva, as tormentas ou os neboeiros. Deste xeito, xa se evidencia nun plano máis simbólico e ritual a gran dualidade da auga na Galiza: o exceso nos períodos de máximas precipitacións e a súa limitación nos meses de estiaxe.

Cómpre salientar, asimesmo, a división que o campesiñado dos Ancares establecía á hora de regar: durante febreiro e marzo non se botan as augas aos campos porque están preñadas (con diferentes versións sobre este feito) e nestes meses só se empregan as fontes das propias fincas, pero non a auga dos ríos e regueiros. Con posterioridade, a partir do mes de abril, pasan a utilizar as augas que proveñen do monte, que ademais considéranse purificadoras e fecundas para a terra (Rodríguez Campos, 1991). Estas crenzas probablemente constitúen a expresión ritual dun coñecemento obtido co paso do tempo e que evidencia as necesidades de rega que a terra e os cultivos precisan segundo a estación do ano e as condicións metereolóxicas. A súa transmisión oral probablemente fose máis doada inserida nun relato metafórico; algo semellante ao que viamos que acontecía cos ditos populares.

As coplas e ditos relacionados coas augas e os seus usos son unha clara mostra de transmisión do coñecemento adquirido e acumulado durante xeracións

1.3. O ACCESO Á AUGA NAS COMUNIDADES TRADICIONAIS

Tendo en conta que a auga é un elemento esencial para a creación e sostemento da vida, enténdese que o acceso continuado e doado a ela supoñía unha das principais preocupacións das comunidades, que establecían os seus asentamentos próximos a ríos e fontes. De feito, o transporte de auga, tanto para consumo humano como animal, era unha tarefa diaria, case sempre en mans das mulleres, e que implicaba un forte grao de interacción social. Os pozos -ata fai pouco bastante escasos- e as fontes podían ser de propiedade individual ou, o que era predominante, de carácter comunal. Polo tanto, a súa construción e mantemento dependía do conxunto dos usuarios. Só desde finais do século XIX as institucións oficiais pasaron a asumir como propias estas obras, aínda que, como noutros moitos casos, as construcións para o fornecemento de auga respondían case sempre a obxectivos clientelistas e interesados. Polo tanto, en moitas ocasións tiña que continuar a ser a comunidade rural a que asumise como propio este traballo, igual que aconteceu coas traídas de auga para as casas. Ata datas moi recentes as institucións locais e supramunicipais non comezaron a levar a cabo estas infraestruturas, case sempre a remolque da iniciativa comunitaria privada. A nacente administración contemporánea só tivo un papel máis destacado nos abastecementos urbanos, tanto no que atinxe á construción de fontes como á instalación de modernas redes de distribución desde comezos do século XX.

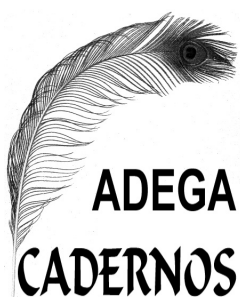
O transporte de auga, tanto para consumo humano como animal, era tarefa diaria, case sempre en mans das mulleres, e que implicaba un forte grao de interacción social

O asentamento das poboacións na proximidade dos recursos fluviais provocou que as augas se convertesen tamén nun elemento condicionador en canto á ordenación do territorio. Os límites da maioría das parroquias fixéronse en función dos cursos fluviais, o que converteu os ríos en punto de encontro e relacións, pero tamén en lugar de conflito polo aproveitamento das súas augas. Neste sentido, é de destacar o alto grao de humanización que desde sempre coñeceron os cursos fluviais do país (Díaz-Fierros et al., 1993: 35).

Máis aló da súa necesidade para a subsistencia física, a auga converteuse co paso do tempo nun elemento fundamental na evolución do sistema agrario galego. A pesar de contar o país cun clima de claro predominio oceánico e, en consecuencia, non ser a auga un recurso escaso, o proceso de intensificación que tivo lugar na agricultura galega entre os séculos XVIII e XX deu lugar a que a súa demanda se fose incrementando co paso do tempo. Demanda que, tendo en conta que a abundancia de auga non é uniforme nin xeográfica nin, sobre todo, estacionalmente, converteu este recurso nun factor limitante da produción en determinadas rexións e para determinados cultivos, en combinación sempre coas características edáficas dos solos. Os complexos e ben regulados sistemas de rega creados, xestionados e sostidos polas comunidades campesiñas e en funcionamento ata fai pouco tempo, son un bo exemplo deste incremento da demanda e das medidas para ordenala. En concreto, o uso da rega tiña como principais obxectivos as superficies pratenses e o cultivo de millo, producións que en, diferente grao, medraron considerablemente no período sinalado. Aínda que sobarda os obxectivos deste artigo, sinalar que se pode falar con toda propiedade da existencia dun ciclo da auga que vai parello e condiciona o propio ciclo agrario, sobre todo na Galiza suroccidental.

Por outra banda, a abundancia de auga na época de maiores precipitacións tamén é un problema a resolver. Os solos ven-se sometidos a un intenso proceso de lavado, o que lles fai perder parte dos seus nutrientes, e aparecen terreos cun permanente exceso de auga que presentan considerables dificultades para a súa posta en cultivo; para evitar isto artelláronse diversidade de sistemas de drenaxe e mellora dos solos.

Este tipo de actuacións, tanto a rega como a drenaxe dos terreos, podía abordarse de xeito individual ou, o que era moito máis frecuente, de forma colectiva (tamén era habi-

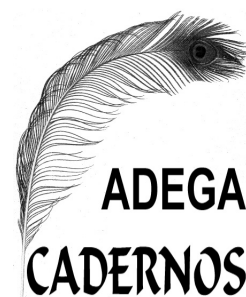
tual que houberse unha combinación de ambas, completando os aportes de auga do sistema comunitario coas minas ou pozos de carácter individual). Así, era a propia comunidade campesiña a que construía e mantiña as infraestruturas precisas e a que regulaba -de xeito oral ou na escrita- o acceso ao recurso. O arranxo anual destas infraestruturas e o reparto das augas de rega, normalmente tamén anual, eran cuestións que atinxían á comunidade de propietarios ou usuarios. O habitual era que se celebrasen reunións en espazos públicos para acordar o arranxo dos regos para a auga -os comúns, xa que os de cada finca debían ser amañados polo seu propietario-, establecer o inicio e fin das regas, repartir as augas, resolver conflitos, etc.

Este tipo de institucións tiñan un alto sentido comunal xa que estaban representados todos o veciños -por medio do cabeza de familia- afectados polo tema a tratar: usuarios das vías de comunicación, propietarios de dereitos de augas, etc. Constituían, en consecuencia, un marco de forte contacto e relación social, onde existían unha serie de normas de actuación e onde os acordos debían ser aceptados e cumpridos por todos, so pena de sufrir algún tipo de sanción ou quedar á marxe da comunidade. En consecuencia, arredor do control e uso das augas xeneráronse unha chea de institucións, emanadas do seo da propia comunidade campesiña -aínda que no século XX se intentaron asimilar ás institucionais comunidades de regantes-, nas que se evidenciaba o distinto grao de acceso que cada quen tiña ao recurso -por suposto, non era igualitario, existindo enormes diferencias en canto ao tempo ou cantidade de auga dispoñible- e os conflitos orixinados, ben fose polo incumplimento das normas reguladoras, polo desacordo no reparto ou polo uso de augas non reguladas. Neste sentido, debemos sinalar que os conflitos de augas constituiron durante séculos un dos principais focos de enfrontamento social no rural galego, ben fose entre distintas comunidades veciñais ou no seo de cada unha. Estes conflitos podían ser resoltos en atención ás normas ou regulamentos dos que se dotaban os propios usuarios ou, o que era moi frecuente, ser levados á administración de xustiza, o que deu lugar aos coñecidos e abundantes pleitos de augas. Aínda que lonxe das posibilidades e obxectivos deste artigo, non debemos olvidar a maior ou menor incidencia que puido ter a creación, e as posteriores modificacións, polo estado español contemporáneo de todo un corpo legislativo acerca do dominio e uso das augas. Ao ser unha cuestión aínda por investigar, non podemos establecer conclusións ao respecto.

1.4. UN MUNDO EN DESAPARICIÓN QUE COMPRE RECONCEPTUALIZAR

Como acabamos de analizar, o acceso e uso das augas en Galiza deu lugar a toda unha serie de fenómenos culturais e de relacións sociais no seo da comunidade campesiña que, atendendo á reconceptualización de Aguilera Klink proposta ao comezo do artigo, debemos considerar como parte do noso patrimonio social, ecolóxico e económico. Social en atención ás relacións xa sinaladas; ecolóxico por canto constitúe un xeito de relacionarse os humanos co medio, que está a mudar ao mesmo ritmo que se transforman ou desaparecen esas relacións sociais e culturais; e económico porque o sistema agrario no que se asentaban xa non existe na maior parte do país. En efecto, os usos da auga na Galiza mudaron en boa medida nos últimos decenios. A agricultura segue a consumir boa parte do recurso, pero nun sistema agrario distinto no que as producións orgánicas perderon o seu peso e, en consecuencia, a auga ten un papel distinto. As antigas infraestruturas de rega e drenaxe desapareceron ou subsisten cun carácter marxinal; ficaron no olvido -no mellor dos casos, nos arquivos- as normas que regulaban o acceso e uso das augas; o imaginario colectivo apenas retén, máis aló da literatura, o ricaz mundo simbólico e de coñecementos creado durante séculos polas comunidades campesiñas e os ecosistemas asociados desapareceron ao mesmo tempo que mudaba o sistema agrario. Incluso, en moitos casos, teñen desaparecido os propios espazos físicos dos que estivemos a falar, ben fose polas transformacións agrarias e urbanas máis recentes ou pola aparición e expansión de novidosos aproveitamentos das augas. Neste sentido, destacan sobre todo os gran-

O plano simbólico e ritual xa evidencia a gran dualidade da auga na Galiza: o exceso nuns períodos e a estiaxe noutros

des encoros construídos no século XX para a produción de enerxía eléctrica e para abastecemento de auga potable aos núcleos urbanos, actuacións que afectaron nun primeiro momento aos grandes ríos pero que nos últimos anos se están a estender ao resto dos cursos fluviais. Mención especial merece a incidencia da contaminación industrial e urbana nos nosos ríos e regatos, cuestión que xa se aborda noutros artigos deste caderno.

Debido ás limitacións de espazo e, en maior medida, ás capacidades de quen esto escribe, este artigo só pretendeu ser unha aproximación ou introducción a unha cuestión tan complexa e rica como é a das augas en Galiza. Cuestión que, ao meu entender, precisa dun maior número de traballos de investigación e dunha maior proxección bibliográfica, adoptando un enfoque interdisciplinar e histórico que, lonxe de visións nostálgicas e folcloristas, nos permita calibrar a importancia do recurso e comprender non só a evolución dos seus aproveitamentos senón tamén o rico entramado social, simbólico e ecolóxico que sempre xirou, e xira, arredor do sangue da terra.

REFERENCIAS

- Aguilera Klink, Federico (1995): "El agua como activo social", en José A. González Alcantud e Antonio Malpica Cuello (coords.), *El agua. Mitos, ritos y realidades*, Barcelona/Granada, Anthropos/Diputación Provincial de Granada.
- Bouhier, Abel (1979): *La Galicie, essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agrarie*, La Roche-Sur-Yon, 2 vols.
- Bouza Brey, Fermín (1942): "La mitología del agua en el noroeste hispánico", en *Boletín de la Real Academia Gallega*, nº 265-268.
- Idem. (1982): *Etnografía y folklore de Galicia*, 1, Vigo, Edicións Xerais.
- Chao Rego, Xosé (1995): *O libro da auga*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro.
- Ciriacy-Wantrup, S. V. (1992): "Economía del agua: relaciones con el derecho y la política", en F. Aguilera Klink, *Economía del agua*, Madrid, MAPA.
- Díaz Fierros, Francisco et al. (1993): *As concas fluviais de Galicia*, Santiago.
- Fraguas Fraguas, Antonio (1996): "A mitoloxía da auga", en VV.AA., *As augas de Galicia*, Consello da Cultura Galega.
- González Pérez, Clodio (1997): "As fontes sagradas e as augas santas. Achegamento á auga como axente de saúde", en *Medicina popular e antropoloxía da saúde*, Actas do Simposio Internacional en homenaxe rendida a D. Antonio Fraguas, Consello da Cultura Galega.
- Risco, Vicente (1979): "Etnografía: cultura espiritual", en R. Otero Pedrayo (dir.), *Historia de Galiza*, vol. I, Madrid, Akal.
- Idem. (1993): *Unha parroquia galega nos anos 1920-1925*, Santiago, Museo do Pobo Galego (versión en galego do artigo publicado en *Revista de Dialectoloxía y Tradiciones Populares*, tomo XV, caderno 4º, 1959).
- Rodríguez Campos, Joaquín (1990): "La crisis de un sistema de vida tradicional", en VV.AA., *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares*, vol. I, Lugo, Deputación de Lugo.
- Sánchez Regueiro, Afonso (1998): "Dominio, uso y conflictos de aguas en la agricultura gallega contemporánea", *El agua a debate desde la universidad. Hacia una nueva cultura del agua*. Congreso Ibérico sobre Gestión y Planificación de Aguas, Zaragoza, Actas do Congreso, publicación en cd-rom.
- Idem. (2001): "O sangue da terra. A auga como elemento artellador da cultura e das relacións sociais no agro galego", en Xesús Balboa e Herminia Pernas (eds.), *Entre nós*. Estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo, Santiago de Compostela, USC.
- Sánchez Regueiro, Afonso e Fernández Prieto, Lourenzo (1999): "Uso de las aguas en el sistema agrario gallego (siglos XIX y XX)", en Ramón Garrabou e José Manuel Naredo (eds.), *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Madrid, Argenteria/Visor.
- Sánchez Regueiro, Afonso e Soto Fernández, David (1999): "Agricultura ou agriculturas na Galiza. Entre a historia local e os procesos comúns", *Maia, História Regional e Local*, Actas do Congreso, vol. II, Cámara Municipal da Maia (Portugal).
- Idem. (2000): "O patrimonio das augas. Un achegamento etnográfico á Galiza rural dos séculos XIX e XX", en *Cultura Popular*, Actas do Congreso, Cámara Municipal da Maia (Portugal).

Os fenómenos culturais e de relacións sociais arredor do acceso e uso das augas debemos consideralo como parte do noso patrimonio social, ecolóxico e económico

